

Etninių grupių konstravimas Sovietų Sąjungos gyventojų surašymuose: rusų vaizdinio Lietuvoje aspektai¹

Andrius Marcinkevičius

VILNIAUS UNIVERSITETAS

SANTRAUKA. Straipsnyje tiriama sovietų Lietuvos visuomenės etninė struktūra atsižvelgiant į veiksnius, kurie darė įtaką etninių grupių konstravimui Sovietų Sąjungos politikoje ir ypač visuotiniuose gyventojų surašymuose. Keliamas klausimas, koku mastu šis vaizdinys buvo susijęs su etninių grupių tapatumo raiškos tikrosiomis galimybėmis ir sovietinės valdžios pageidaujamos visuomenės kūrimu. Atsakymo ieškoma, analizuojant sovietinių respublikų titulinų grupių, rusų ir kitų etninių grupių statuso santykį, šio santykio įforminimą surašymuose. Surašymai šiame straipsnyje traktuojami ne tik kaip informacijos šaltiniai, bet ir kaip bolševikų partijos nacionalinės politikos atspindys valstybinės statistikos sistemos lygmeniu. Atsižvelgiant į tai, apibendrinama, kokie iškilo valdžios institucijų interesai bei lūkesčiai surašymų metu ir kokie esminiai kriterijai lėmė etninių kategorijų konstravimą daugianacionalinėje, vienai politinei ideologijai pakančioje valstybėje. Konstatuojama, kad sovietų Lietuvos gyventojų etninės sudėties duomenys atspindi ne tuometės visuomenės etnokultūrinės raiškos įvairovę, bet totalitarinio režimo toleruotas etninės identifikacijos ribas. Daroma išvada, kad etninių grupių konstravimo surašymuose aspektai lėmė rusų vaizdinio supaprastinimą ir prisidėjo prie istoriškai nevienalytės Lietuvoje rusų grupės stereotipiško vertinimo lietuvių visuomenėje sovietmečiu.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: SOVIETŲ SĄJUNGA, ETNIŠKUMAS, ETNINĖ POLITIKA, GYVENTOJŲ SURAŠYMAI, ETNINIŲ GRUPIŲ KONSTRAVIMAS.

Surašymai kaip etninės politikos įgyvendinimo atspindys

Visuotiniai gyventojų surašymai daugumoje dabartinių pasaulio valstybių yra vertinami kaip vienas iš išsamiausių visuomenės struktūros analizės šaltinių. Vyriausybės remiasi jų duomenimis, įgyvendindama socialinės, ekonominės arba kultūrinės politikos prioritetus. Šie duomenys plačiai taikomi moksliniuose tyrimuose ir masinio informavimo priemonėse. Kita

¹ Straipsnis parengtas mokslo tyrimų projekto „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija, vaizdinys ir modernūs tapatumai“ metu. Projektą finansavo Lietuvos mokslo taryba, sutarties Nr. VAT-19/2010.

This research was funded by a grant (No. VAT-19/2010) from the Research Council of Lithuania.

vertus, surašymai turi savo istoriją, kuri atspindi ilgalaikę visuomenės apskaitos metodinių priėgų kaitą. Ne išimtis yra etniškumo, tapusio svarbiu komponentu surašymų struktūroje, fiksavimo praktikos. Šios praktikos ne sykį evoliucionavo iki XXI a. pradžios daugumoje pasaulio šalių, kintant jose politinėms, socialinėms ir ekonominėms santvarkoms, kultūros bei švietimo politikai ir pan. Tad skirtingas etniškumo, etninių grupių ar etninių kategorijų konstravimo praktikas atspindi imperinių ir tautinių, autoritarinių ir totalitarinių valstybių gyventojų surašymai. Ypač pastarosiose valstybėse etniškumas buvo pasirenkamas dažniausiai ne laisva individų valia, bet konstruojamas valstybiniu lygmeniu vyraujančių politinių lūkesčių ir ideologijos.

Ne tik visuomenėje, bet ir mokslinėse studijose surašymų duomenys dažnai vertinami traktuojant etniškumą kaip prigimtinių duotybių individams visumą arba laike nekintančią socialinę kategoriją. Šis požiūris tampa pernelyg siauras, kai etniškumo sampratos ar etninių grupių tapatumo pokyčių tyrinėjimai apima ilgą laikotarpį. Žinomų Vakarų Europos šalių, JAV ir Rusijos mokslininkų darbuose tiriamas surašymų santykis su vyraujančia valstybine politika. Amerikiečių sociologas Benediktas Andersonas viename iš savo veikalų apibūdino statistikos reikšmę įtvirtinant ir plečiant valstybinę kontrolę, taip pat įvardijo surašymus kaip vieną iš pirminių kolonijinės valstybės funkcionavimo mechanizmų (Anderson 1999: 189). Pasak tyrinėtojo iš Rusijos Valerijaus Tiškovo, reikšmingas ne tik formalus surašymo tikslas, bet surašymas kaip socialinis ir kultūrinis reiškinys. Panašiuose tyrimuose dera kelti klausimą, kaip surašymai yra susiję su visuomenės arba jos grupių tapatumo formavimo(si) procesu, ideologija, kova už valdžią ir resursus (Тишков 2003: 179).

Lietuvos etninių grupių istorijos tyrimuose plačiai remiamasi surašymų duomenimis. Rečiau atkreipiamas dėmesys į tai, kad surašymų, įvykusių dabartinės Lietuvos teritorijoje nuo XIX a. pabaigos iki XXI a. pradžios, duomenys yra skirtingų politinių ir ekonominių santvarkų, socialinio ir kultūrinio konteksto atspindžiai. Antai trys surašymai (1923, 2000 ir 2011 m.) įvyko politinio suvereniteto sąlygomis. Penkis sykius gyventojų apskaita buvo atliekama praradus valstybingumą, kai surašymų eigai dirigavo išoriniai politiniai veikėjai su savo lūkesčiais: kartą Rusijos imperijos (1897), keturis kartus – Sovietų Sąjungos sudėtyje (1959, 1970, 1979 ir 1989 m.). Svarbu atsižvelgti, kaip kito šių surašymų metu etninių grupių identifikavimas ir eksponavimas duomenų suvestinėse. Juolab kad XX a. Lietuvos visuomenės etninę struktūrą ne kartą keitė dramatiškų istorinių įvykių pasekmės (du pasauliniai karai, aneksija ir sovietizacija, sovietinės represijos ir deportacijos, lenkų ir vokiečių repatriacija, ginkluota rezistencinė kova ir pan.).

Mažiausiai ištirti sovietmečio surašymai, kurie yra labiausiai politizuotos Lietuvos istorijoje gyventojų apskaitos atspindys. Kiek paradoksalu, kad sovietmečio atmintis visuomenėje pasižymi, atsižvelgiant į individualų santykį, trauminėmis arba nostalgijos nuotaikomis, o surašymų duomenys vertinami kaip vienas iš objektyviausių lietuviško tapatumo gyvastingumo XX a. antroje pusėje įrodymų. Šis vertinimas yra stereotipinis, ypač tais atvejais, kai lyginami skirtingų istorinių laikotarpių duomenys. Menkai tiriami, kaip etniškumo konstravimo sovietmečiu principai paveikė *visos* Lietuvos visuomenės etninės struktūros, o ne atskirų grupių rodiklius. Kokie duomenys liko vykdytojų neįtraukti (sąmoningai ar ne) į surašymų programą? Sovietų Sąjungai netinka imperijos ar tautinės valstybės apibrėžimai. Surašymai čia fiksavo etninių problemų sprendimus, pasiektus bolševikinės politikos priemonėmis. Abejotina, ar šių priemonių kompleksas tolygiai apibūdintinas „sovietizacijos“ ir „rusifikacijos“ sąvokomis. Ar pastaroji sąvoka nėra per siaura etninių procesų esmei ir pasekmėms sovietų Lietuvos apibūdinti? Ar rusai čia suvoktini išimtinai kaip imigrantų iš įvairių Sovietų Sąjungos regionų gyventojų grupė?

Šio straipsnio tikslas – ištirti, kokią įtaką sovietų Lietuvos visuomenės etninės struktūros vaizdiniai darė etninių grupių konstravimo principai Sovietų Sąjungos politikoje ir konkrečiai visuotiniuose gyventojų surašymuose. Gilinamasi, kiek šis vaizdinys buvo susijęs su etninių grupių tapatumo raiškos tikrosiomis galimybėmis, didžiausią dėmesį skiriant titulinį grupių ir rusų statuso analizei. Atsižvelgiant į tai, pirmasis straipsnio skyrius skirtas Sovietų Sąjungos etninės politikos esminių gairių aptarimui, antrasis – šios politikos poveikio sovietų Lietuvos etninei struktūrai apibūdinimui. Įprastos nūdienos tyrimuose sąvokos „etniškumas“ ar „etninės grupės“ sovietinių valstybinių ar mokslo institucijų dokumentuose nebuvo vartojamos. Šiame straipsnyje jos vartojamos kaip sovietmečiui būdingų sąvokų „nacionalizmas“, „nacionalinės grupės“, „nacijos“ arba „etnosai“ atitikmenys. Sykiu yra aptariamas vadinamųjų sovietinių nacijų sampratos konstravimas. Straipsnyje remiamasi archyviniais dokumentais ir skelbtais šaltiniais, lietuviška ir užsienio šalių istoriografija, socialinių mokslų veikalais. Didžioji dalis sovietmečio statistinės informacijos buvo skirta tik tarnybiniam naudojimui. Viešai skelbtos valdžios institucijų palaimintos duomenų suvestinės, nors tai nereiškia, kad šių institucijų nedomino etninių grupių rodikliai. Surašymų rengimo ir vykdymo gairės buvo formuojamos Maskvoje, todėl Lietuvos SSR statistikos valdyba veikė pagal Centrinės statistikos valdybos nurodymus. Surašymų agitacinė medžiaga buvo smarkiai angažuota politiškai, o viešas jos svarstymas arba kritika – neįmanomi. Antra vertus, ši medžiaga vaizdžiausiai atspindi politinį ir

ideologinį foną, kuriame vyko Sovietų Sąjungos gyventojų apskaita.

Solidžiausias įdirbis tyrinėjant etnopolitinius ir etnosocialinius procesus Sovietų Sąjungoje, įskaitant sovietinių nacijų konstravimą surašymuose, priklauso JAV ir Rusijos mokslininkams. Jų darbuose ypač plačiai nagrinėjamas laikotarpis nuo 1923 iki 1939 m., kai Vladimiras Leninas ir Josifas Stalinas įgyvendino esminius bolševikų nacionalinės politikos principus. Šis dėmesys nėra atsitiktinis, nes minėtais principais, išskyrus kai kurias vėlesnes modifikacijas, rėmėsi dauguma vėlesnių Sovietų Sąjungos lyderių. Viena iš žinomiausių per pastarąjį dešimtmetį minėtos politikos interpretacijų akademiniam diskurse tapo žinomo amerikiečių istoriko Terio Martino „pozityvios diskriminacijos“ koncepcija (Martin 2000; Мартин 2010). Etniškumo ir etninių procesų Sovietų Sąjungoje aspektus yra tyrinėjęs R. Brubakeris (Brubaker 1994) ir kt. Šiai tematikai Rusijoje daug dėmesio skyrė minėtasis V. Tiškovas (Tishkov 1997; Тишков 2003; 2008). Istorikai A. Vdovinas ir A. Mileris savo darbuose, pasitelkdami naujas tyrimų priegas, apmąsto rusiškojo nacionalizmo statusą Rusijos imperijoje ir Sovietų Sąjungoje, jo poveikį kitų etninių grupių tapatybės raidai (Вдовин 2004; Миллер 2008). Istorikės iš Prancūzijos Ž. Kadjo tyrimams būdinga novatoriška etninių grupių konstravimo sovietmečio surašymuose analizė (Каджо 2002; Cadiot 2005). Išvardytų tyrinėtojų darbai galbūt nėra tiesiogiai susiję su etninių procesų sovietų Lietuvoje problematika, bet jie yra vertingi aiškinant ir interpretuojant jų kilmę, permąstant stereotipus ir ieškant naujų sovietmečio interpretacijos metodologinių priegų.

Etninių grupių konstravimas Sovietų Sąjungoje: politika ir surašymai

Etniškumas, kitaip nei numatė Rusijos bolševikų ideologinė programa iki 1917 m. Spalio perversmo, išliko svarbiu visuomenės skirstymo į grupes požymiu visu Sovietų Sąjungos gyvavimo laikotarpiu. T. Martinas Sovietų Sąjungos etninę politiką įvardija novatoriška, unikalia ir neturinčia analogų pagal pritaikymo mastus tuometiniame pasaulyje. Jos esmę atspindėjo RKP(b) lyderių įsitikinimas, kad jeigu sovietų valdžia leis tautoms naudotis nacionalinėmis formomis, t. y. ribotu mastu patenkins nacionalizmo reikalavimus, tai sykiu sugebės suardyti nacionalinių judėjimų vienybę ir neutralizuoti nacionalinių lozungų patrauklumą masėms, taip pat palaipsniui sukurti sąlygas klasinių skirtumų išryškėjimui ir bolševikinės ideologijos recepcijai. Po perversmo bolševikai, įžvelgdami pakilias nacionalines nuotaikas buvusios Rusijos imperijos pakraščiuose, etninę savimonę skelbė neišvengiamu

visuomenės raidos etapu pakeliui į internacionalizmą, o tautų susiliejimą manė esant įgyvendinamą visiškai išlaisvinant engiamas tautas (Мартин 2010: 167). V. Lenino įsitikinimu, nerusų nacionalizmą labiausiai skatino Rusijos imperijos politikos pasekmės ir iš to kilęs nepasitikėjimas didžiarusiais. RKP(b) didžiarusišką nacionalizmą paskelbė didesniu pavojumi negu engiamų tautų nacionalizmą ir traktavo jį šitaip iki pat XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžios. Tikėtasi, kad nuolaidi politika nerusų atžvilgiu buvusiuose Rusijos imperijos pakraščiuose pritrauks į Sovietų Sąjungos pusę ne tik vietos gyventojus, bet ir jų tėvynainius iš besiribojančių šalių, taip pat padidins socialistinės revoliucijos „eksporto“ galimybes (Мартин 2010: 167; Миллер 2008).

Kita vertus, Rusijos bolševikų lyderiams, kitaip nei nepriklausomų Baltijos ir kitų Europos šalių vyriausybėms, buvo iš principo nepriimtina kultūrinės autonomijos idėja, traktuojama jų kaip potencialaus etninių grupių separatizmo šaltinis. Jie ieškojo kitokių etninių interesų užtikrinimo, tiksliau tariant – šio reiškinio regimybės, formų. 1921 m. kovą įvykusiame X RKP(b) suvažiavime J. Stalinas, kuris buvo atsakingas partijoje už tautinius klausimus, siūlė kurti tautines teritorines autonomijas Rusijos valstybės sudėtyje. Jo siūlymas sukėlė tuomet dar formaliai nepriklausomų kitų socialistinių respublikų (ypač Ukrainos ir Gruzijos) atstovų, kaltinusių RKP(b) „nedėmesingumu nacionaliniam klausimui“ ir raginusių kurti federacinę valstybę, pasipiktinimą. V. Leninas po konsultacijų su šiais atstovais parėmė nepriklausomų valstybių sąjungos, kilusios esą iš laisvo tautų apsisprendimo teisės, modelį. 1922 m. gruodį buvo įkurta būtent Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga, o ne Rusijos federacinė respublika ir pan. V. Leninas teikė prioritetą sovietinės santvarkos įtvirtinimui respublikose, o jų formalų statusą laikė antraeilium dalyku. Antra vertus, esminiai nacionalinės politikos svertai po V. Lenino mirties atiteko J. Stalinui. Šis nepanaikino sąjunginių respublikų, bet ir neatsisakė tautinių teritorinių autonomijų principo plėtotės (plačiau žr. Вдовин 2004; Миллер 2008; Тишков 2008).

Tautinės teritorinės autonomijos svarbiausius principus atspindėjo 1923 m. RKP(b) priimtose rezoliucijose. Jos skelbė, kad centrinė valdžia remis žemesniu lygmeniu tik tokias etniškumo formas, kurios neprieštaraus centralizuotos sovietų valstybės egzistavimui. Pasak T. Martino, faktiškai buvo remiamos 4 tautiškumo formos: tautinės teritorijos, tautinės kalbos, tautiniai elitai ir tautinės kultūros. Minėtos teritorijos buvo kuriamos siekiant neutralizuoti vietos gyventojų asimiliaciją, kurios sklaida, kaip tuomet manyta, gali nulemti etninių konfliktų paaštrėjimą. Tautinėse teritorijose dominuojančių (titulinių) tautų kalboms buvo suteiktas oficialių kalbų statusas, tautinio elito atstovai rengiami ir įtraukiami į aukštus postus partijoje, pramonės, švietimo ir kitose įstaigose. Sykiu pristabdyta rusų migracija į Užkaukazės, Vidurinės Azijos ir kitas sovietines respublikas. Minėtai procesai tapo viešai įvardijami valsty-

bingumo suteikimu caro ir rusų engtoms tautoms. Psichologiniu atžvilgiu jie turėjo įtikinti gyventojus, kad sovietų valdžia yra „sava“, o ne primesta išorės jėgų ar juolab rusų tautos. Pasitelkiant tautinį folklorą, kostiumus, muziką, teatrą, literatūrą, paminklus, istorinius naratyvus ir kitas priemones, buvo kuriamos socialistinių nacijų etniškumo formos. Iki XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžios tautinių teritorijų tinklas Sovietų Sąjungoje buvo smarkiai išplėstas „į apačią“ (autonomijos, apygardos, kaimo tarybos ir kolūkiai), o vietos etniškumo formų skatinimo priemonės padėjo pamatus „grįžimo prie šaknų“ (rus. *коренизация*) politikai. T. Martinas įvardija šią RKP(b) politiką internacionaliniu nacionalizmu arba „pozityvia diskriminacija“ (Мартин 2010: 22).

Viena iš RKP(b) tautinės politikos legitimacijos formų tapo etninių grupių sąrašo fiksavimas visuotinių gyventojų surašymų metu. Minėtų sąrašų sudarymas tapo sudėtingu uždaviniu surašymų rengėjams, nes etninių grupių skaičius Sovietų Sąjungoje nuolat augo, etninei kilmei tapus vienu iš esminių individo charakteristikos požymių. Ilgiausias sąrašas (iš viso 190 tautybių) užfiksuotas 1926 m., kai vienu iš pagrindinių surašymo tikslų tapo siekis nustatyti gyventojų etnografinę sudėtį (rus. *племянной состав*). Tašyk gyventojams buvo pateikiamas klausimas apie tautybę, pasitelkiant kitokią sąvoka (rus. *народность*) nei vėlesniuose surašymuose (rus. *национальность*). Pasak Ž. Kadjo, tarp statistikos ir kitų mokslo sričių atstovų vyko diskusija, ar tautybės nustatymo pagrindu turėtų būti laisvas individų apsisprendimas, ar derėtų rengėjams suteikti teisę nustatyti esą objektyvų tautybių skaičių. Šiuo atveju statistikų noras atsižvelgti į atsakymų įvairovę sutapo su RKP (b) vadovybės pageidavimais. Ji buvo suinteresuota surinkti išsamius duomenis apie etnines grupes, kurių teisių gynimas galėjo būti dingstimi centrinei valdžiai įsikišti į lokalius reikalus. Siekiant išvengti nesibaigiančio sąrašo, buvo sudarytas uždaras tautybių sąrašas, bet palyginti liberalaus pobūdžio (t. y. jis buvo toks ilgas, kad dvylikai iš jų neatstovavo nei vienas individas). Tautybių sąrašus šio ir vėlesnių surašymų metu rengdavo mokslo institucijos ir Centrinė statistikos valdyba Maskvoje. Jie ilgainiui ne kartą buvo koreguojami, pripažįstant arba atimant iš kai kurių tautų teisę į socialistinės nacijos ar kultūros formą (Кадио 2002: 190–193).

Tautybių sąrašo periodiškos korekcijos buvo susijusios su Sovietų Sąjungos tautinės politikos tikslų kaita. XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžioje J. Stalinas, atsižvelgdamas į tarptautinės politikos aktualijas (nacionalsocialistų įsitvirtinimas Vokietijoje, prielaidų pasauliniam karui brendimas ir pan.), ėmė vis labiau teikti pirmenybę socializmo kūrimo vienoje šalyje koncepcijai, ieškoti priegių Sovietų Sąjungos piliečių ideologinei konsolidacijai, patriotizmo ir bendro tapatumo ugdymui. Pozityvios diskriminacijos politika šių pokyčių fone tapo neparanki ir išvirto į represijas prieš uoliausius jos įgyvendintojus. Sykiu pakito centrinės valdžios požiūris į etninę asimiliaciją. Dabar jau J. Sta-

linui atrodė, kad valstybėje, kurioje rusai sudarė absoliučią gyventojų daugumą, rusų kalba ir kultūra buvo tinkamiausi minėto ugdymo instrumentai. Jis viešai paskelbė, kad yra įveiktas nepasitikėjimas rusais ir didžiarusišku šovinizmu. Rusai vis dažniau tapo įvardijami „pirmaisiais tarp lygių“ „draugiškoje sovietinių tautų šeimoje“. Įgyvendinant XX a. ketvirtajame dešimtmetyje industrializacijos planus buvo atsisakyta neigiamo požiūrio į rusų migraciją kitų sovietinių respublikų kryptimi. Jų skaičius už RFTSR ribų minėtu laikotarpiu išaugo dvigubai. Sykiu buvo ženkliai demontuota tautinių teritorinių vienetų piramidė (ypač žemiausiu lygmeniu). Vadinamąjį valstybingumą išsaugojo tik santykinai gausios etninės grupės kompaktiško susitelkimo vietose. Be to, J. Stalinas ne kartą leido sau viešai pasvarstyti apie tautybių skaičių valstybėje. Tokie svarstymai jo vienvaldytės stiprinimo stadijoje ir didžiųjų represijų fone buvo vis labiau suvokiami pavaldinių imperatyvia prasme (Вдовин 2004: 100–103).

Ž. Kadjo lūžiniu tašku etninių grupių klasifikacijoje įvardija 1939 m. surašymą, kai valstybės pageidaujamas etninių grupių atstovavimo teritorinius vienetus principas triumfavo prie klasikinę etnografinę gyventojų apskaitą. 1926 m. surašymo rengėjams buvo svarbi istorinė projekcija, kuria siekta rekonstruoti kuo platesnę tautų, patyrusių esą pražūtingos caro politikos padarinius, mozaiką (Кадио 2002: 198–200). V. Tiškovo manymu, 56 tomai šio surašymo duomenų buvo grandiozinės socialinės utopijos sukurti socialistines nacijas iš istorinės rusų valstybės gyventojų etnokultūrinės įvairovės pamatas (Тишков 2003: 183). 1939 m. surašymo rengėjams buvo aktualesni akulturacijos (asimiliacijos) procesai, kurie esą turėjo paklusti valstybės administraciniam suskirstymui. Tad vienas iš esminių šio surašymo tikslų buvo fiksuoti būtent tautų, kaip socialistinių nacijų, skaičių. Siekiant jo, buvo nuolat atliekamas tautybių sąrašo atnaujinimas. Centrinė statistikos valdyba etnografijos ir lingvistikos institutams pavedė iki 1939 m. sudaryti sąrašą, neviršijantį 60 tautybių. Šis pavedimas rėmėsi J. Stalino kalbos, paskelbtos įvado forma 1936 m. Konstitucijos redakcijoje, akcentais. Tarp jų buvo teiginys esą Sovietų Sąjungoje gyvena apie 60 etninių grupių (rus. *нации, национальных групп, народностей*) (Кадио 2002: 198). Tokie konstravimo principai *de facto* iš didelės dalies gyventojų atėmė galimybę nevaržomai apibrėžti savo etninę priklausomybę. Kitaip tariant, gyventojai turėjo teisę tapatintis tik su valstybės pripažįstamomis socialistinėmis nacijomis.

Kaip pažymi T. Martinas, pozityvios diskriminacijos sąlygomis tautinė priklausomybė tapo vienu iš svarbiausių individualaus kapitalo elementu, kuris galėjo esmingai palengvinti priėjimą prie įvairių resursų (teisė į žemę, pareigos administracijoje ir pan.) Kintant politiniam kursui, daugelyje tautinių teritorinių vienetų vyko grupių, kurioms grėsė tapti etnine mažuma, mobi-

lizacija (Мартин 2010). Kitaip tariant, J. Stalinas Sovietų Sąjungoje sukūrė dirbtinę etninių grupių hierarchiją, surašymuose bei Konstitucijoje įtvirtino tautinių teritorinių vienetų ir juos atstovaujančių tautybių subordinaciją. Jis braižė šių vienetų ribas, atrinkdamas esą vertas valstybingumo tautas. Minėtoje hierarchijoje aukščiausiu statusu naudojosi sąjunginių respublikų titulinės tautos, bet sykiu buvo įteisintos autonominės respublikos, sritys ir apygardos, kurių gyventojų teisės buvo net formaliai mažesnės nei sąjunginių respublikų. V. Tiškovo manymu, tautiniam partiniam elitui sąjunginėse ir autonominėse respublikose buvo būdingas siekis didinti titulinės etninės grupės atstovų skaičių smulkesnių etninių grupių sąskaita (Тишков 2003: 183). R. Brubaker teigimu, tautybė Sovietų Sąjungoje buvo ne tik statistinė kategorija. Ji tapo privalomu individų teisinio statuso elementu, fiksuojamu pasuose ir kituose dokumentuose. Sykiu tautiškas tapo socialine kategorija, skirtinga nuo valstybingumo ir pilietybės (Brubaker 1994: 49, 53).

Sovietų Lietuvos etninė struktūra: tarp teritorinio ir kultūrinio etniškumo

Sovietų Sąjungos vyriausybės tautinės politikos, kuri buvo vykdoma iki Antrojo pasaulinio karo, principai įgijo didelę reikšmę fiksuojant sovietų Lietuvos gyventojų etninę sudėtį. Ši reikšmė ypač aiškiai matoma analizuojant ne atskirų ar didžiausių skaičiumi etninių grupių rodiklius, o visą etninių grupių spektrą. Nesiekiant kvestionuoti surašymų sovietų Lietuvoje esminių rodiklių, išlieka svarbu atkreipti dėmesį, kad etninių grupių duomenys iš šių surašymų suvestinių turėtų būti skaitomi ne tik pažodžiui, bet ir atsižvelgiant į politinį bei ideologinį foną. Sovietmetis nėra šiuo atžvilgiu išskirtinis. Palyginimui, savitas fonas egzistavo tarpukario Lietuvoje, kurios vyriausybė siekė 1923 m. surašymo metu ne tik suskaičiuoti visus gyventojus, bet įsitikinti, kad jos renčiamas valstybinis pastatas lietuvių tautai turėjo svaraus pagrindo. Pagal šią logiką gausių etninių mažumų buvimas neatitiko tautinės valstybės interesų (plačiau žr. Kasatkina, Marcinkevičius 2008: 23–37). Surašymų sovietų Lietuvoje vykdytojai veikiausiai kruopščiai atliko savo darbą, kiek tai priklausė nuo jų pačių galimybių. Antra vertus, etninių grupių spektras buvo konstruojamas Maskvoje pagal centrinės valdžios lūkesčius. Šis veiksnys veikiausiai neturėjo didelės įtakos lietuvių ir kitų stambių etninių grupių rodikliams, tačiau smarkiai lėmė, kiek ir kokių etninių grupių užfiksuota mažesnių narių skaičiumi. Vertinant šį skaičių būtina atsižvelgti, kad dalis individų (ypač pokario atvykėlių) atstovavo vadinamosioms socialistinėms nacijoms ir veikiausiai kitaip nei dauguma vietinių gyventojų suvokė etniškumą.

Sąjunginės respublikos statuso priskyrimas sudarė prielaidas netiek visiems sovietų Lietuvos gyventojams, kiek lietuviams patekti į socialistinių nacijų hierarchijos viršūnę ir būti matomiems savo tautiniame teritoriniame viename surašymų metu. Juolab, kad pirmasis pokario surašymas įvyko politinio „atšilimo“ laikotarpiu. Nors 1956 m. XX SSKP suvažiavime įvykęs J. Stalino politikos pasmerkimas nereiškė centrinės valdžios su Nikita Chruščiovu priešakyje atsitraukimo nuo esminių jo tautinės politikos principų, bet stiprino vietininkiškumo nuotaikas sąjunginėse respublikose. Brežnevinio „sąstingio“ metu, sietino su žymia rusų ir rusakalbių migracija, įvykusi rusų kalbos plėtra partiniame aparate, ekonomikos ir švietimo srityse, darė poveikį visuomenei, bet tai vargu ar leidžia tvirtinti, kad sovietų Lietuvos gyventojus ketinta asimiliuoti etniniu pagrindu (t. y. paversti rusais). Sovietinio tapatumo konstravimo ideologija iš tiesų buvo nukreipta į visuomenės pilietinio lojalumo ir asimiliacinių procesų skatinimą rusų kalbos bei kultūros pagrindu, tačiau praktikoje taip ir nelikvidavo etniškumo raiškos regioniniu lygmeniu.

Etniškumas kaip socialistinė forma išliko tam tikru mastu būtinas ir toleruotinas iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo 1991 m. Šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje ir visuomenėje sovietmečio surašymų duomenys dažnai vertinami kaip patikimas lietuvių atsispyrimo sovietizacijai, tapatinamai dažniausiai su rusifikacija, įrodymas. Iš tiesų derėtų kalbėti apie sudėtingesnius procesus, kuriuose etninės grupės atsidūrė nelygiavertėje padėtyje, surašymai pateikdavo supaprastintą ar net pageidaujamą šios padėties atspindį. Socialistinių nacijų architektai manipuliavo grupėmis, kurios tarpusavyje smarkiai skyrėsi pagal etninės savimonės laipsnį. Vienais atvejais centrinei valdžiai teko stebėti, kad etninių grupių nacionalizmas nesiveržtų iš nustatytų ideologinių rėmų, kitais – netgi dirbtinai skatinti individų tapatinimąsi su viena ar kita nacija². Be to, jau iki XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigos buvo pasiekta, kad indivi-

² Pastaroji tendencija ypač išryškėjo jungiant etnokultūriškai mišrius regionus į stambius teritorinius vienetus. Vienas iš pavyzdžių – Kazachijos, Uzbekijos, Kirgizijos, Turkmėnijos ir Tadžikijos sovietinių respublikų įkūrimas XX a. trečiame dešimtmetyje. Ankstesniais istoriniais laikotarpiais teritorijos tokiais pavadinimais neegzistavo. Jų gyventojai 1897 m. Rusijos imperijos gyventojų surašymo metu buvo priskirti turkų-totorių kalbinėms grupėms. RKP(b) tautinė politika privertė gyventojus tapatintis su jiems skirtomis teritorijomis, t. y. būti uzbekais ar tadžikais, vartoti šias sąvokas viešose veiklos sferose. Vietos politikams ir intelektualams pririekė daug laiko susitarti, ar, pavyzdžiui, „uzbekas“ apibrėžia keletą uzbekų nomadų genties, nukariavusios Centrinės Azijos regionus prieš 500 metų, palikuonis, ar žymiai gausesnį miesto ir kaimo žmonių grupę, kuri kalbėjo įvairiais turkų kalbos dialektais (Халид 2011: 34–46).

dų etniškumas būtų apsprendžiamas ne laisvu jų pasirinkimu, o įrašais tėvų pasuose³.

Tad išlieka svarbus klausimas, kaip vertinti surašymuose pateikiamą sovietų Lietuvos etninių grupių spektrą, atsižvelgiant į politikos ir tapatumo santykį. Manytina, kad vadinamųjų Pabaltijo sovietinių respublikų gyventojų dauguma, nors patyrusi nuostolius represijų, masinių trėmimų ir rezistencinės kovos metais, iš likusios Sovietų Sąjungos išsiskyrė visuomenės nevaržomo tapatybės puoselėjimo dvidešimtmečio patirtimi. Tai pasakytina ne tik apie titulines etnines grupes. Autoritarinis valdymas Baltijos šalyse iki 1940 m. ribojo etninių mažumų politines teises, kai kuriais atvejais naikino prielaidas jų kultūrinei autonomijai ir diskriminavo dalį iš jų švietimo gimtąja kalba srityje, bet iš principo neprieštaravo šių mažumų kultūrinei raiškai. Sovietmečiu ši raiška buvo uždrausta, tačiau minėta dvidešimtmečio patirtis veikiausiai neišnyko iš individų atminties akimirksniu. Kitas dalykas, kad dalies etninių grupių sudėtis smarkiai pakito sovietinio tapatumo atstovų atvykimo sąskaita. Vieno pavadinimo grupėje, įskaitant rusus, „susipynė“ skirtingi tapatumai. Surašymai savaime dar neatspindi panašių niuansų, todėl derėtų akcentuoti, kad viena etninių grupių dalis *de facto* labiau atitiko socialistinės nacijos apibrėžimą, kita dalis – mažiau. Šiuo atžvilgiu sovietų Lietuvos visuomenės etninė struktūra buvo nevienaslukšnė. Ji iš dalies atspindėjo istoriškai ilgalaikių etninių procesų pasekmes, o tarprespublikinės migracijos padariniai tapo reikšmingu šios struktūros kaitos veiksmu, lėmusiu gerokai ilgesnio etninių grupių sąrašo nei tarpukariu fiksavimą (tiesa, viešai nebuvo skelbiamos išsamios šio sąrašo versijos).

Lietuva į sovietmečio surašymų akiratį pateko tuomet, kai centrinės valdžios pripažįstamų etninių grupių skaičius tapo didesnis nei 1939 m., nors ir nepasiekė 1926 m. apskaitos masto. 1959 m. Sovietų Sąjungoje

³ Apie tai byloja žinomos Rusijos disidentės Liudmilos Aleksejevos šeimos istorija: „Mano mergautinė pavardė Slavinskaja gali būti ir rusiška, ir lenkiška, ir netgi žydiška. Mano tėvo mama buvo žydė, o tėvas lenkas. Jų santuoka įvyko katalikų bažnyčioje. Mano mamos tėvas buvo ukrainietis, jos mama – estė. Jie tuokėsi rusų stačiatikių cerkvėje. Mano senelis lenkas nekalbėjo jidiš, o močiutė žydė – lenkiškai. Mano senelis ukrainietis nekalbėjo estiškai, o senelė estė – ukrainietišškai. Visi jie kalbėjo rusiškai. Nežiūrint į kraujo susimaišymą, mano tėvus auklėjo pagal rusiškas tradicijas. Vaikystėje jie skaitė Puškiną, Gogolį ir Tolstojų; rusų buvo jų gimtoji kalba, kitomis kalbomis jie nekalbėjo. Sąvoka tautybė (rus. национальность) teisiškai niekur neregūravo iki XX a. trečio dešimtmečio, kai sovietiniams piliečiams ėmė išduoti pasus. Kiekvienas turėjo įvardyti savo etninę kilmę ir mano tėvai pasakė, kad jie yra rusai. Jie laikė save rusais ir buvo rusais, nes tokiais save laikė. Kai man sukako šešiolika metų ir reikėjo įgyti pasą aš neturėjau pasirinkimo – turėjau pasirinkti tėvų pasuose nurodytą tautybę. Aš neturėjau jokio juridinio pagrindo įvardyti save lenke, žyde, ukrainiete ar este. Laimė, aš pati save laikiau ruse“ (Алексеева 2006: 53–54).

surašymo metu buvo įvardytos 126 etninės grupės, 1970 m. – 122, 1979 m. – 123, 1989 m. – 128 (*Национальный состав населения...* 1989: 3). 1923 m. visuotiniame Lietuvos gyventojų surašyme figūravo „tik“ 25 etninės grupės (*Lietuvos gyventojai 1925*: XXXIV). Šio straipsnio autoriaus skaičiavimais, 1959 m. Lietuvoje užfiksuoti ne mažiau kaip 83 etninių grupių atstovai, 1970 m. – 99, 1979 m. – 112, 1989 m. – 96. Kita vertus, 1959 m. ne mažiau kaip 200 narių turėjo 24 etninės grupės, 1970 m. – 26, 1979 m. – 33, 1989 m. – 36 (*Всесоюзная перепись населения 1959, 1970, 1979, 1989 гг.*). Šios grupės santykinai skirstytinos į tris kategorijas. Pirmai priskirtinos istorinės Lietuvos etninės grupės. Tarp jų (be lietuvių) – lenkai, vokiečiai, žydai, latviai, baltarusiai, rusai, totoriai, karaimai ir čigonai. Į antrą kategoriją įskaičiuotini atvykėliai iš įvairių Sovietų Sąjungos tautinių teritorinių vienetų (Kaukazo, Altajaus, Uralo ir kitų regionų). 1989 m. surašymo duomenimis, gausiausios tokių atvykėlių skaičiumi buvo rusų, ukrainiečių, kazachų, tadžikų, turkmėnų, kirgizų, uzbekų, armėnų, gruzinų, azerbaidžaniečių, moldavų, estų, karelių, čiuvašų, mordvių, baškių, marių, komių, udmurtų, osetinų, lezginų ir kt. grupės. Trečiai ir pačiai negausiausiai narių skaičiumi kategorijai priklausė etninės grupės, atstovavusios užsienio valstybėms. Tarp jų gausiosios – bulgarų, graikų, rumunų, suomių, korėjiečių, vengrų, čekų ir kt. (*Lietuvos TSR gyventojai...* 1980: 169–171, taip pat žr. 1 lentelę).

Minėti etninių grupių sąrašai prisidėjo prie internacionalistinės visuomenės sovietų Lietuvoje vaizdinio plėtotės, bet jų nederėtų vertinti kaip adekvataus šių grupių kultūrinės raiškos atspindžio. Nors sovietinėje ideologijoje buvo teigiamas visų tautų lygiateisiškumas, faktiškai jos nesinaudojo lygiomis teisėmis. Dar J. Stalino imtas įgyvendinti tautinės teritorinės autonomijos principas lėmė, kad daugumoje teritorinių vienetų svarbiausiomis etninėmis grupėmis tapo rusai ir dominuojančios tautos atstovai (Estijoje – estai, Kazachstane – kazachai, Gruzijoje – gruzinai ir pan.). Tad Lietuvos atveju, likusiosios etninės grupės neturėjo lygių ar panašių galimybių su rusais ir lietuviais dalyvauti mokslo bei įsidarbinimo srityse, disponuoti kultūrinio tapatumo puoselėjimui būtinais instrumentais (pavyzdžiui, steigti tautines mokyklas gimtąja kalba, integruotis visuomenėje gimtosios kalbos pagrindu ir pan.). Analogiškai į tokias teises negalėjo pretenduoti lietuviai, kurie gyveno Sovietų Sąjungoje už savo tautinio teritorinio vieneto ribų.

Esmniais asimiliacijos procesų sąjunginėse respublikose skatinimo instrumentais tapo rusų kalba, rusų kultūra ir gyvenamosios būdai, tačiau neviseškai korektiška šių procesų esmę apibūdinti rusifikacijos sąvoka. Dauguma etninių grupių sovietų Lietuvoje balansavo tarp dviejų kalbinių arba

socialistinių nacijų kultūrų – „rusiškos“/„rusakalbiškos“ ir „lietuviškos“. Suprantama, kad šių polių poveikis buvo netolygus, bet tai nepaneigia paties principo. Daugumai atvykėlių stigo motyvacijos adaptuotis lietuvių visuomenėje, bet sykiu nepavyko visiškai atsiriboti nuo tarptautinių kontaktų, išskyrus tokius anklavus kaip kariniai miesteliai ir Sniečkus (dabar Visaginas) arba etniškai mišrus Vilniaus kraštas. Didžiausią poveikį individų etninio tapatumo kaitai darė rusų ir kitų etninių grupių dvikalbystės formavimasis, kuris lėmė nerusų tautybės gyventojų, laikusių rusų kalbą gimtąja (rusakalbių), skaičiaus augimą. Šių žmonių dėka galėjo šiek tiek išaugti ir titulinų etninių grupių narių skaičius. Antai Lietuvoje, be lietuvių, nuolat išliko stabilus ir itin aukštas rusų, mokančių lietuvių kalbą, nuošimtis (1989 m. – 33,4 proc.).

Asimiliacinių procesų pobūdis ir pasekmės sovietų Lietuvos visuomenėje, įskaitant prielaidą apie etninių grupių dalies narių lietuvišumą, išlieka išsamiau tyrinėtina problema. Tikėtina, kad aukščiau išvardytos aplinkybės skatino dalį žmonių priimti jiems patogesnę tapatumą. R. Brubakerio manymu, teritorinės autonomijos principas įteisino titulinų etninių grupių kalbos stiprinimą, tačiau ne tiek rusų kalbos, kurią režimas stiprino kaip *lingua franca*, o kitų nerusiškai kalbančių ir nedominuojančių etninių grupių sąskaita. Neišnyko etninio pobūdžio takoskyra įvairiose užimtumo sferose. Rusai, nepaisant jiems palankaus priėjimo prie darbo vietų, kurios režimo buvo laikomos strategiškai svarbios, ir privilegijų, kuriomis jie mėgavosi dėl išskirtinio valstybės mastu rusų kalbos statuso, dažnai piktinosi centrinės valdžios programomis, skirtomis stiprinti švietimo ir profesines titulinų tautybių galimybes. Šių atstovai savo ruožtu piktinosi suvaržymais užimtumo srityse, kurios buvo rezervuotos jų respublikose rusams ar rusakalbiams imigrantams (Brubaker 1994: 58; Фурман, Задорожнюк 2004: 98–99).

Koks gi buvo rusų vaizdinio surašymuose santykis su tikraisiais etniniais procesais? Rusai, ypač po Antrojo pasaulinio karo, ideologijos buvo aukštinami kaip pažangiausia Sovietų Sąjungos tauta, bet jų eksponavimas etninių grupių sąrašuose surašymų metu nebuvo toks pabrėžtinas kaip Rusijos imperijoje, kur jie buvo įrašomi į gubernijų suvestines visuomet pirmaisiais. Sovietmečiu gyvavo tarprespublikinės migracijos kaip broliškos pagalbos socialistinėms nacijoms išraiškos mitas. Čia rusai sudarė gausiausią, bet ne vienintelę migrantų grupę. Sovietų Sąjungos tautų bendrame sąraše rusai kaip gausiausia etninė grupė buvo vaizduojami pirmoje vietoje. Už jų rikiuodavosi sąjunginių respublikų ir žemesnio statuso tautinių teritorinių vienetų dominuojančios etninės grupės bei užsienio valstybes atstovaujančios etninės grupės. Sąjunginių ir autonominių respublikų lyg-

menu etninės grupės buvo išvardijamos nuo gausiausių narių skaičiumi iki mažiausių. 1979 m. Lietuvoje pagal šį principą rikiavosi iš eilės lietuviai, rusai, lenkai, baltarusiai, ukrainiečiai, žydai, totoriai, latviai, vokiečiai, čigonai, uzbekai, azerbaidžaniečiai ir t. t. (*Lietuvos TSR gyventojai...* 1980: 169–170). Rusai atstovavo grupei, kurios rodiklių kaitai išskirtinę reikšmę turėjo migracinis veiksnys, leidęs pralenkti skaičiumi tokią istorinę Lietuvos etninę grupę kaip lenkai. 1959 m. jų skaičius Lietuvoje siekė 231 014 (8,5 proc.), 1970 m. – 267 989 (8,6 proc.), 1979 m. – 303 493 (8,9 proc.), 1989 m. – 334 500 (9,4 proc.). Palyginimui, 1923 m. Lietuvoje (be Vilniaus ir Klaipėdos krašto) buvo užfiksuota 50 460 rusų (2,5 proc.).

Svarbu atsižvelgti ne tik į tai, ką atskleidžia surašymų duomenys, bet ir papildomus veiksnius, svarbius šių duomenų interpretacijai. Antai lyginant rusų statistinius rodiklius, skirtingais istoriniais laikotarpiais dažnai nutylimas jų tapatumo kaitos klausimas. Rusai sovietų Lietuvoje negali būti suvokiami kaip rusai nepriklausomoje Lietuvoje arba vadinamose Rusijos imperijos lietuviškose gubernijose. Sovietmečio atvykėliai ėmė dominuoti ne tik skaičiumi tarp kitų rusų, bet ir siekė primesti jiems sovietinę ideologiją iki 1940 m. puoselėto tapatumo sąskaita. Tai lėmė dalies rusų senbuvių, *a priori* nepriimtinių sovietiniam režimui pagal klasinius ir idėjinius požymius (inteligentų, dvasininkų, nevyriausybinių organizacijų narių ir kt.) pasitraukimą į Vakarus. Kita dalis senbuvių dėl aktyvaus dalyvavimo tarpukario Lietuvos visuomeniniame gyvenime ar įgyto socialinio statuso tapo represijų ir trėmimų aukomis. Tragiškas likimas ištiko nemažai rusų, gyvenusių laikinojoje sostinėje Kaune ir kituose šalies miestuose. Mažiau šiuo atžvilgiu nukentėjo senbuviai, vertęsi žemdirbyste ir amatais periferijoje. Nors daugelis iš jų prisitaikė prie sovietinio režimo, rusai sovietų Lietuvoje nesudarė vienalytės gyventojų grupės, apibūdintinos viena sąvoka (autochtonais, migrantais, okupantais ir pan.). Surašymuose nebuvo keliamas tikslas pateikti diferencijuoto rusų vaizdinio. Priešingai, kategorijos (pvz., religinė priklausomybė), kurios padėtų atsekti rusų senbuvių kitoniškumo pėdsaką sovietų Lietuvos visuomenėje, buvo eliminuotos iš surašymų. Bėgant laikui neabejotinai mažėjo prielaidos šio kitoniškumo fiksavimui, nes senbuvių palikuonys gyveno kitokioje aplinkoje nei jų tėvai ir protėviai.

Tad sovietų Lietuvoje dėl tarprespublikinės migracijos poveikio susiformavo naujas rusų visuomenės segmentas. Būtent šių rusų atstovaujama kultūra, vertybės bei gyvensenos būdas buvo įvardijami sektinomis raiškos formomis ir turėjo pasitarnauti sovietinės visuomenės kūrimui kitų gyventojų etninių kultūrų smerkimo, draudimo bei naikinimo sąskaita. Surašymų duomenys vaizdžiai bylojo apie rusų migracijos į Lietuvą mastą

ir pasitarnavo rusų vaizdinio kaitai lietuvių visuomenės savimonėje, pasitariesiems sovietizaciją vis labiau siejant ne tik su politiniu režimu, bet ir konkrečia etnine grupe – rusais. Istoriko V. Tininio teigimu, daugiausiai rusų ir rusakalbių į Lietuvą atvyko 1970–1974 m. (beveik 40 tūkst.) ir 1975–1979 m. (apie 31 tūkst.). 1960–1989 m. iš viso atvyko apie 733 tūkst. žmonių (vid. 24,5 tūkst. per metus). Iš jų nuolat gyventi Lietuvoje pasiliko 207 568 žmonės. Socialinės padėties atžvilgiu, tarp atvykusiųjų buvo didelis nuošimtis karininkų, pramonės specialistų ir darbininkų (Tininis 2007: 522). Pagrindiniu imigracijos objektu tapo miestai. 1923 m. rusų nuošimtis Lietuvos miestuose siekė 15,4 proc., kaimuose – 82 proc., 1959 m. – atitinkamai 77,0 proc. ir 23,0 proc. Jau 1959 m. rusai sudarė kaip niekuomet istorijoje didelę gyventojų dalį Vilniuje (29,4 proc.), Klaipėdoje (35,7 proc.), Šiauliuose (13,1 proc.), Kaune (11,7 proc.), Panevėžyje (11,5 proc.) ir kituose miestuose. Išskirtiniu jų susitelkimo židiniu dėl atominės elektrinės statybos tapo Sniečkus (dabar Visaginas), kuriame rusai XX a. aštuntajame dešimtmetyje sudarė du trečdalius gyventojų. Be to, kolektyvizacija, urbanizacijos ir industrializacijos plėtra pokariu lėmė palyginti sparčią sovietų Lietuvos gyventojų migraciją iš kaimų į miestus. Dėl šio proceso, naikinusio tradicinį gyvenimo būdą periferijoje, sunyko dalis rusų senbuvų židinių.

Tuometinių įvykių liudininkai tvirtina, kad gyventojų surašymų duomenys sovietų Lietuvoje, neatitiko sovietų pareigūnų lūkesčių. Paašškėjus, kad 1979 m. lietuviai sudarė apie 80,4 proc. visų gyventojų, Lietuvos SSR Centrinės statistikos valdybos viršininkas B. Dubasovas buvo iškvieistas su gyventojų surašymo pažyma pas LKP CK antrąjį sekretorių V. Charazovą. Pastarasis, pasak valdybos viršininko pavaduotojo R. Adlio, pareiškė esą užfiksuotas per didelis lietuvių nuošimtis. V. Charazovas pakartojo šią frazę kelis kartus, bet galiausiai neliepė taisyti rodiklių. Spėjama, kad tokį sprendimą iš dalies lėmė LKP CK pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus reakcija į surašymo duomenis. Jis padėkojo telefonu B. Dubasovui už atliktą darbą ir pagyrė už labai gerus skaičius, kuriais jis esąs patenkintas (Bazys 2000). 1990 m. vasario 14 d. Lietuvos SSR valstybinio statistikos komiteto ataskaita apie 1989 m. surašymo rezultatus byloja, kad rusų ir kitų tautybių atstovų imigracija į Lietuvą tęsėsi iki pat Sąjūdžio užuomazgų. Dokumente pažymima, kad „dėl migracijos prieaugio gyventojų skaičius vidutiniškai per metus didėja 10 tūkstančių [...]. 1988 m. tarp atvykusių iš kitų respublikų rusai sudarė 45 proc., lietuviai – 18 proc., baltarusiai – 11 proc., ukrainiečiai – 11 proc., žydai – 0,7 proc., kitų tautybių atstovai – 14 proc. 1959–1969 m. vidutiniškai per metus atvykdavo 4,7 tūkstančio, 1970–1978 m. – 7,3 tūkstančio, 1979–1988 m. – 10,0 tūkstančių“ (LCVA, f. R-363, ap. 18, b. 1603d, l. 112).

Vis dėlto etninių grupių vaizdinys surašymuose ne visuomet atspindėjo subtilesnių nei migracija procesų padarinius. Ligšioliniai tyrimai rodo, kad rusais surašymų metu dėl individualių motyvų dažnai užsirašinėjo mažesnių etninių grupių atstovai. Vienas iš tokių pavyzdžių – 1979 m. vokiečių, emigravusių iš Sovietų Sąjungos į Vakarų Vokietiją, apklausos duomenys, paskelbti latvių istoriko R. Karklinio. Šie duomenys liudijo, kad tautybės keitimo atvejus tarp vokiečių dažnai lėmė individų augimas be tėvų, taip pat mišrios santuokos, Antrojo pasaulinio karo ir valstybių sienų pokyčių padariniai, negatyvus atstovaujamos etninės grupės įvaizdis, karjeros ir geresnių gyvenimo sąlygų siekis. Viena iš minėtos apklausos respondenčių minėjo, kad jos vyras dvejojo, su kokia etnine grupe tapatintis. 1970 m. surašymo metu jis įvardijo save vokiečiu, 1979 m. – rusu. Jo tėvai mirė iš bado Sibire, o jį patį vaikų prieglaudoje įregistravo kaip rusą. Mišriose santuokose su rusų tautybės atstovais, vokiečiai dažnai pasirinkdavo ne tik sutuoktinį, bet ir jo tautybę. Šiose santuokose gimę įvairių etninių grupių vaikai irgi savaip didino rusų skaičių. Dėl negatyvaus ar net pašėpiančio vokiečių įvaizdžio Sovietų Sąjungoje, ypač televizijos programose ir meniniuose filmuose apie Antrąjį pasaulinį karą, vokiečių jaunuoliai praktiniais sumetimais norėdavo įvardyti save rusais. Vokiečių tautybė galėjo tapti kliūtimi siekiant profesinės karjeros aukštumų, todėl įvairių sričių specialistai arba meno žmonės taip pat buvo linkę keisti savo tautybę (Karklins 1979: 416). Nors šis pavyzdys nėra iš sovietų Lietuvos praktikos, tačiau tikėtina prielaida, kad čia daliai įvairių tautybių žmonių taip pat išskildavo panašios apsisprendimo dilemos.

Derėtų įvertinti, kad Sovietų Sąjungos gyventojų etninės priklausomybės rodikliai iš dalies priklausė nuo tėvų sprendimų dėl vaikų tautybės. Juolab kad mišrios tapatybės fiksavimas nebuvo numatytas surašymuose. Pagal surašymų nuostatas, vaikų tautybę Sovietų Sąjungoje turėjo nurodyti jų tėvai, o „šeimose, kur tėvo ir motinos tautybės yra skirtingos ir patys tėvai negali nurodyti savo vaikų tautybės, pirmenybę reikia teikti motinos tautybei“ (LCVA, f. R-363, ap. 18, b. 1411, l. 59–67). Pasak V. Tiškovo, dažnai yra neatsižvelgiama, kad dalyje etninių grupių lemiamus šeimyninius sprendimus priimdavo ne motina, o tėvas. Tai buvo būdinga ne tik musulmonams Vidurio Azijos, bet ir Pabaltijo sovietinių respublikų gyventojams, kur vaikams iš mišrių šeimų tradiciškai būdavo užrašoma tėvo tautybė, nors šeima nekalbėjo jo gimtąja kalba ir vaikas jos tiesiog nemokėjo. Tyrimai taip pat parodė, kad jei vienas iš jaunuolio tėvų buvo rusas, tai šis, šešiolikos metų įgydamas savo pirmąją pasą, dažniausiai rinkdavo rusų tautybę (Тишков 2003: 418, 421). Tad dalis individų, įskaičiuoti surašymuose kaip priklausantys konkrečiai tautybei, faktiškai buvo iš mišrių šeimų. Šiuo

atveju reikšmingas ne pats etniškai mišrių šeimų buvimo faktas, bet tai, kad žmonės iš tokių šeimų dažnai neturėjo galimybės laisvai pasirinkti tautybę. Kitaip tariant, etninių grupių konstravimas, etniškumo ir politikos santykis Sovietų Sąjungoje yra sudėtingų mokslinio tyrimų objektas, neprarandantis reikšmės tiriant sovietų Lietuvos etninę struktūrą ir artimiausiu metu.

Išvados

Sovietmečio surašymai yra vienas iš ryškiausių atvejų Lietuvos gyventojų apskaitos istorijoje, kai visuomenės etninės sudėties rodiklių tikslumas arba patikimumas gali būti glaudžiai susijęs su valstybės propaguojama politika ir ideologija, kurios savo ruožtu apsprendžia esminius kriterijus, kuriais remiantis konstruojamas etniškumas ar etninės grupės. Bene kiekvienas visuotinis gyventojų surašymas yra vykdomas su išankstiniais lūkesčiais, tačiau šie lūkesčiai gali būti viešai pristatomi visuomenei arba turėti politiška bei ideologiškai angažuatą tikslą ir maskuojami. Sovietų Sąjunga – atvejis, kai totalitarinės valstybės lyderiai itin rafinuotai konstravo etninių grupių spektrą surašymų metu ir išnaudojo surašymų duomenis etninių grupių tapatumo raiškos valdymui arba kontrolei. Tad etninių kategorijų konstravimas surašymuose jiems dažniausiai reiškė siekį ne kuo tiksliau nustatyti visuomenės etninę sudėtį ir gerinti etninių grupių tapatumo raiškos sąlygas, o pirmiausiai pademonstruoti savo politinių lūkesčių įgyvendinimo sėkmę ir sukurti pageidaujamos visuomenės vaizdinį. Sovietų Sąjungos lyderių toleruojamos socialistinės nacijos ir socialistinės kultūros formos bei mėginimai jas įteisinti surašymuose kūrė klaidinantį visuomenės etninės sudėties vaizdinį. Suprantama, kad sovietų Lietuvoje šio reiškinių mastai buvo mažesni nei Sovietų Sąjungoje, bet ir tai turėtų būti pakakama prielaida įdėmesniam etninių grupių rodiklių vertinimui ir ypač jų lyginimui.

Neatsitiktinai sovietų Lietuvos gyventojų etninės sudėties duomenys surašymuose atspindi ne tuometės visuomenės etnokultūrinę įvairovę, o tik totalitarinio režimo politikos toleruotas individų etninės identifikacijos ribas. Išskirtinis rusų, kaip pažangiausios Sovietų Sąjungos tautos, statusas užtikrino rusų kalbos ir kultūros sklaidą visos šalies mastu, tačiau svarbu atsižvelgti, kad ši kultūra nebuvo susijusi su visiška rusiško tapatumo raiškos laisve. Kitaip tariant, rusų tapatumas buvo taip pat sovietizacijos politikos ir ideologijos auka. Vienas iš ryškiausių to pavyzdžių Lietuvoje – dalies rusų senbuvų tragiškas likimas prieš ir po Antrojo pasaulinio karo. Šis veiksnys apskritai smarkiai koregavo rusų vaizdinį Lietuvos visuomenėje. Rusų,

atvykusių ir apsigyvenusių Lietuvoje iki sovietinės okupacijos, vaizdiniai buvo nustelbti naujo imigrantų srauto charakteristikos. Antra vertus, rusų kalbos ir kultūros sklaida, rusų ir rusakalbių migracija į sąjungines respublikas lėmė intensyvesnius didelės dalies gyventojų tarpusavio ryšius, neretai mažesnių skaičiumi etninių grupių narių nutautėjimo ir susitapatinimo su rusų etnine kategorija tendenciją. Šio proceso rezultatai atsispindėjo sovietmečio surašymų grafose rusų skaičiaus ir nuošimčio augimu. Neatmestina, kad kai kurių sovietų Lietuvos etninių grupių nariai surašymo metu buvo linkę užsirašyti rusais, nes ankstesnis tapatumas jiems tapo nepatogus dėl įvairių istorinių aplinkybių (pvz., vokiečiai – fašistai, Antrojo pasaulinio karo pralaimėjimai ir pan.).

Šaltiniai

- Lietuvos TSR gyventojai: 1979 m. sąjunginio gyventojų surašymo duomenimis* (1980). Lietuvos TSR centrinė statistikos valdyba. Vilnius: Mintis.
- Lietuvos gyventojai: Pirmojo 1923 metų rugsėjo 17 dienos surašymo duomenys* (1925). Kaunas: Lietuvos Respublika. Finansų ministerija.
- 1979 m. visasąjunginio gyventojų surašymo, patalpoje gyvenančių asmenų sąrašo ir surašymo lapo užpildymo instrukcija. Centrinė statistikos valdyba prie TSRS ministrų tarybos. LCVA, f. R-363, ap. 18, b. 1411, l. 59–67.
- 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys* (1991). Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės.
- 1990 m. vasario 14 d. Lietuvos TSR valstybinio statistikos komiteto ataskaita apie 1989 m. sąjunginio gyventojų surašymo rezultatus. LCVA, f. R-363, ap. 18, b. 1603d, l. 112.
- Алексеева, Л. (2006). *Поколение оттепели*. Москва: Захаров.
- Всесоюзная перепись населения 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Национальный состав населения по республикам СССР*. Prieiga internete: <http://demoscope.ru> (žiūrėta 2012 09 09).
- Национальный состав населения СССР: По данным всесоюзной переписи населения 1989 г.* (1989) Государственный комитет СССР по статистике. Москва: «Финансы и статистика».

Literatūra

- Anderson, B. (1999). *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius: Baltos lankos.
- Bazys, J. (2000). Iki gyventojų surašymo mažiau kaip metai. *Mokslas ir gyvenimas* 5–6. Prieiga internete: <http://ausis.gf.vu.lt/mg/> (žiūrėta 2010 11 30).
- Brubaker, R. (1994). Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account. *Theory and Society* 23(1), 47–78. Prieiga internete: <http://www.jstor.org/stable/pdfplus/657812.pdf> (žiūrėta 2010 11 22).

- Cadiot, J. (2005). Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897–1917). *The Russian Review* 64, July 2005, 440–455.
- Karklins, R. (1979). A Note on ‘nationality’ and ‘native tongue’ as census categories in 1979. *Soviet Studies* XXXII (3), July 1980, 415–422.
- Kasatkina, N, Marcinkevičius, A. (2008). Russians in Lithuania According to the 1897 and 1923 Censuses: Comparative Analysis. *Etniškumo studijos 2008 1–2 / Ethnicity studies 2008 1–2*, 20–63.
- Martin, T. (2000). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, Cornell University Press.
- Tininis, V. (2007) Sovietinė modernizacija. In Anušauskas, A. (Red.) (2007). *Lietuva 1940–1990*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 509–522.
- Tishkov, V. (1997). *Ethnicity, nationalism and conflict in and after Soviet Union*. London: SAGE Publications.
- Вдовин, А. И. (2004). *Русские в XX веке*. Москва: Олма-Пресс. классификации национальностей в Российской империи и в Советском Союзе (1897–1939 гг.). *Ab imperio* 4, 177–206.
- Мартин, Т. (2010) *Империя положительного действия. Нации и национализм в СССР, 1923–1939*. Москва: РОССПЭН.
- Миллер, А. (2008). *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Тишков, В. А. (2003). *Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии*. Москва: Наука.
- Тишков, В. А. (2008). «Национальная политика» довоенного советского периода (доклад на международной научной конференции «История сталинизма: Итоги и проблемы изучения», 5 декабря 2008 г., Москва). Priega internete: <http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacij3/vystupleni2/stalinizm.html> (žiūrėta 2010 11 22).
- Фурман, Д., Задорожнюк, Э. (2004). Притяжение Балтии (балтийские русские и балтийские культуры). *Мир России* XIII (3), 98–130.
- Халид, А. (2011) Узбекистан: рождение нации. *Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре*. 2011 (78), 34–46.

Priedas

1 lentelė. Sovietų Lietuvos gyventojų etninė sudėtis 1979 ir 1989 m. surašymų duomenimis

Etninė grupė	1979		1989	
	Iš viso	%	Iš viso	%
Lietuviai	2712233	79,97	2924251	79,58
Rusai	303493	8,95	344455	9,37
Lenkai	247022	7,28	257994	7,02
Baltarusiai	57584	1,70	63169	1,72
Ukrainiečiai	31982	0,94	44789	1,22
Žydai	14697	0,43	12392	0,34
Totoriai	4006	0,12	5188	0,14
Latviai	4354	0,13	4229	0,12
Čigonai	2306	0,07	2718	0,07
Vokiečiai	2616	0,08	2058	0,06
Armėnai	955	0,03	1655	0,05
Uzbekai	2011	0,06	1453	0,04
Moldavai	724	0,02	1450	0,04
Azerbaidžaniečiai	1078	0,03	1314	0,04
Čiuvašai	468	0,01	687	0,02
Kazachai	567	0,02	663	0,02
Gruzinai	623	0,02	658	0,02
Estai	546	0,02	598	0,02
Tadžikai	207	0,01	522	0,01
Mordviai	366	0,01	491	0,01
Baškirai	293	0,01	420	0,01
Karaimai	352	0,01	289	0,01
Osetinai	277	0,01	273	0,01
Mariai	142	0,00	241	0,01
Bulgarai	158	0,00	237	0,01
Udmurtai	137	0,00	224	0,01
Turkmėnai	143	0,00	193	0,01
Graikai	168	0,00	174	0,00
Rumunai	28	0,00	173	0,00
Suomiai	121	0,00	162	0,00
Karelai	138	0,00	159	0,00
Komiai	110	0,00	134	0,00
Korėjiečiai	140	0,00	119	0,00
Kirgizai	223	0,01	118	0,00
Lezginai	49	0,00	112	0,00
Vengrai	59	0,00	107	0,00
Kiti	1114	0,03	933	0,03
Iš viso	3391490	100,00	3674802	100,00

Šaltinis. 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys (1991), t. 1. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos vyriausybės, 169–179.

Constructing Ethnic Groups in the Censuses of the Soviet Union: Image of Russians in Lithuania

Andrius Marcinkevičius

VILNIUS UNIVERSITY

SUMMARY: The article analyzes changes in the ethnic composition of Soviet Lithuania in connection with national politics of the Soviet Union. Hence, factors that have significantly influenced the construction of ethnic groups in the Soviet Union, especially population censuses, are one of the main objects of the article. The author seeks to answer to whether the ethnic structure of Soviet Lithuania reflected real possibilities of identity expression or the image of society desired by the Soviet government. Much attention is given to the legitimization of status in censuses of titular ethnic groups of the Soviet republics such as Russians and other ethnic groups. The author interpreted censuses of the Soviet period not only as an important source of information about the ethnic or social composition of society, but also as a political construct, which reflected the interests of governmental institutions. Consequently, this article gives special attention to the expectations of governmental institutions analyzes the criteria that caused the construction of ethnic categories in censuses. It is concluded that data concerning the ethnic composition of Soviet Lithuania does not reflect a variety of ethnic identity expression, but rather, only the borders of ethnic identification that were recognized by the totalitarian regime. In addition, aspects of the construction of ethnic groups in national politics of the Soviet Union also caused the wide spread of stereotypic image of Russians in Lithuania (for example. as migrants or occupants and so on). It is often not taken into account that Russians in Soviet Lithuania were a heterogeneous group consisting of members with different identities (Old Believers, descendents of colonists from the Russian Empire, White émigrés) who were in part also subject to Soviet repressions and deportations.

KEYWORDS: THE SOVIET UNION, ETHNICITY, ETHNIC POLITICS, POPULATION CENSUSES, CONSTRUCTION OF ETHNIC GROUPS.